

Dr. Kırımılı Aziz'in *Kimya-yı Tıbbî*'sinin Bir Kimyacı Gözüyle İncelenmesi

Emre Dölen, *Türkiye'de Modern Kimyanın Öncülerinden Kırımılı Dr. Aziz Bey (1840-1878)*. İstanbul: Türkiye Kimya Derneği Yayınları No.37, 2019, 202 s., ISBN 978-605-67468-8-8.

Feza Günergun¹

¹Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: F.G. 0000-0002-8996-4863

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Feza Günergun, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: fezagunergun@yahoo.com

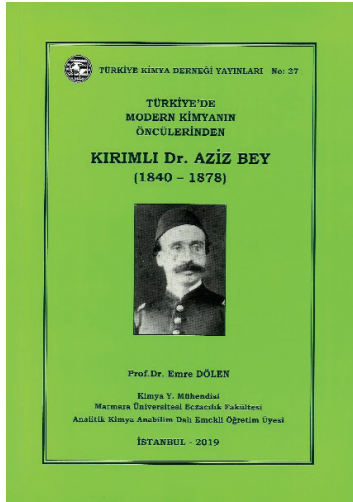
Başvuru/Submitted: 11.11.2019 • **Kabul/Accepted:** 11.11.2019 • **Online Yayın/Published Online:** 03.01.2019

Atıf/Citation: Günergun, Feza. "Dr. Kırımılı Aziz'in *Kimya-yı Tıbbî*'sinin Bir Kimyacı Gözüyle İncelenmesi" *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 21, 1 (2020): 213-217. <https://doi.org/10.26650/oba.645237>

Dr. Kırımılı Aziz Bey, Tanzimat'ın ilanından bir yıl sonra, 1840'da doğar. Öğretimin Fransızca yapıldığı Askeri Tıbbiye'den 1866 yılından mezun olur. Aynı yıl, Türkçe öğretim verecek Sivil Tıbbiye'nin kuruluşuna izin veren irade yayımlanır. Bu genç doktor, tıp dilini Türkçeleştirmeye yönelik çalışmalara katılacak, yoğun bir çeviri faaliyetine girişecektir. 11 Haziran 1878 tarihinde henüz 38 yaşındayken veremden yaşamını yitirene kadar geçen 12 yıllık meslek hayatı boyunca sürekli üretir ve mücadele eder. Askeri Tıbbiye'de İç Hastalıkları dersleri vermenin yanı sıra, Sivil Tıbbiye'nin ilk müdürü, Fizik, Kimya ve İç Hastalıkları derslerinin hocasıdır. Kurucuları arasında bulunduğu Cemiyet-i Tıbbiye-yi Osmaniye'nin üç dönem başkanlığını yapar. Dr. Macarlı Abdullah Bey (Karl Eduard Hammerschmidt) ile birlikte Kızılay'ın kurucuları arasındadır ve bu örgütün simgesi olan kırmızı ay, onun çabaları sonucu benimsenmiştir.

Dr. Aziz, kimya tarihimizde kimyasal sembolleri Arap alfabesinin harfleri ile gösteren akımı başlatan kişi olarak tanınır. Diğer taraftan, *Kimya-yı tıbbi* (2 cilt, 1868, 1871) adlı eserinin başına 70 sayfalık Orta Çağ İslam, Avrupa ve Osmanlı dönemi kimya tarihi ile ilgili bir metin eklemiş olmasından dolayı ilk Türk kimya tarihçisi olarak bilinir. Bu çalışmalarından dolayı ve aşağıda görüleceği gibi bir anorganik kimya kitabı yayımlamış olduğu için, onu doktor-kimyager olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır. Tıp tarihçileri ise, daha ziyade onun Türkiye'de tıp öğretimini Türkçeleştirme çalışmalarını vurgulamışlardır.

Kırımlı Dr. Aziz hakkındaki ilk yayınlar 1940 yılından itibaren başlamış ve çalışmaları tanıtılmıştır. Burada tanıtılacak kitabın yazarı Emre Dölen de 1992'den itibaren değişik tarihlerde yaptığı yayınlarda Aziz Bey'in çalışmalarını konu almış, onun modern kimyanın ve özellikle spektral analizin Türkiye'ye girişindeki rolünü vurgulamıştır. Dölen'in Türkiye Kimya Derneği tarafından 2019 yılında basılan bu kitabı [*Türkiye'de Modern Kimyanın Öncülerinden Kırımlı Dr. Aziz Bey (1840-1878)*], yazarın 25 yılı aşan bir süreden beri Kırımlı Aziz hakkında topladığı malzeme ve bilgiyi toplu olarak sunmaktadır. Bunun ötesinde, Aziz Bey'in kimya konusundaki çalışmalarını bir kimyacı gözü ve bilgisiyle değerlendirmektedir. Dölen, önsözde belirttiği gibi, Dr. Aziz'in tıp eseri *İlm-i Emraz-ı Umumiye*'nin (1872) incelenmesini tıp tarihçilerine bırakmıştır.

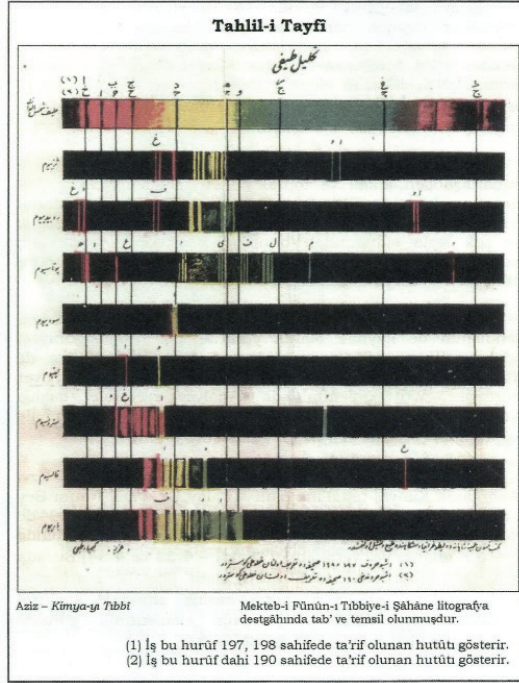
Kırımlı Aziz monografisi, Emre Dölen'in 19. Yüzyıl Türkiye'sinde doğan, Osmanlı son ve erken Cumhuriyet döneminin kimyacılarını tanıttığı ve Türkiye Kimya Derneği'nden çıkan yayınlarından bir yenisidir. İlk monografi 2015 yılında yayımladığı *Alat-ı Kimyeviyye Risalesi (1850)*'dir. Bu yayın Bostanzade Mustafa Efendi'nin kimya laboratuvar aletlerinden bahseden Türkçe risalesini tanıtmının yanı sıra, Avrupa'da modern kimyanın doğuşu ve Türkiye'ye girişiyle ilgili bir bölüm içerir. Dölen'in bu çalışmasını bir dizi bio-bibliyografya izler: 2016'da *Ömer Şevket Öncel (1880-1950)*, *Fazlı Faik Yeğül (1882-1965)* ve *Mustafa Hakkı Nalçacı (1881-1953)*; 2017'de *Ligor Bey (1877-1956)* ve *Ali Rıza Bey (1867-1904)*; 2019'da *Kırımlı Dr. Aziz Bey (1840-1878)* ve Mehmed Arif Beylikçi (1865-1942).

Dölen, kitabın ilk bölümünde Kırımlı Aziz'in yaşamı, yayınları, Türkçe tıp öğreniminin başladığı Sivil Tıbbiye, Askeri Tıbbiye'nin öğretim dilinin Türkçeye dönüşü, Cemiyet-i Tıbbiye-yi Osmaniye ve eseri *Lugât-ı Tıbbiye* hakkında genel bilgiler verir. Anlaşıldığı

kadarıyla, Aziz Bey'in yaşamı hakkında *İlm-i Emraz-ı Umumiye*'nin ikinci baskısında Cemiyet-i Tıbbiye-yi Osmaniye üyelerinden Faik Bey'in verdiği biyografik bilgiler dışında bilgi bulmak mümkün olmamıştır. İkinci, üçüncü ve dördüncü bölümler yazarın *Kimya-yı Tıbbi*'yi incelemesinden çıkan sonuçları içerir. İkinci bölümde *Kimya-yı Tıbbi*'nin kaynaklarını araştırmış ve içeriğinden genel olarak bahsedilmiştir. Dölen, adından hareket ederek veya bir tıp okulunda okutulduğu için bu eserin bir biyokimya veya organik kimya kitabı olarak nitelendirilmesine karşı çıkar. Zira içeriğinin incelenmesi, Aziz Bey'in bu eserinin, ametaller ve metalleri konu alan bir anorganik kimya kitabı olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan iddia edildiği gibi Adolphe Wurz'un (1817-1884) *Chimie médicale* adlı eserinin birebir çeviri değildir. Dölen her iki kitaptaki şekilleri karşılaştırarak (s.51, Çizelge 2.1) şekillerin %62,5'unun kaynağının Wurtz, kalanının başka eserler olduğunu belirlemiştir. Yine Dölen'e göre, birinci cildin su konusundaki bölümünde Wurtz'un sistematığı izlenmiş ve kitabındaki su analizleri verilmiş ise de, Kıırlmılı Aziz o yıllarda Osmanlı toprakları içinde bulunan Manastır'daki Ekşisu ile İnegöl yakınlarındaki Çitli maden suyunun analizlerini (Askeri Tıbbiye Eczacılık hocası Faik Paşa Della Sudda tarafından yapılan) de vermiştir (s. 65).

Üçüncü bölüm, *Kimya-yı tıbbi*'nin incelenmesine dayalı olarak Aziz Bey'in kullandığı semboller ve kimyada yaptığı adlandırmayı konu alır. Önce J. J. Berzelius'un (1779-1848), 1814 yılında kimyasal bileşiklerin formüllerini yazabilmek için, elementlerin Latince adlarının ilk ve ikinci harflerinin kullanılmasına dayanan semboller sistemi açıklanır. Tıp eğitimini Türkçeleştirme davasına sıkı sıkıya bağlı olan ve muhtemelen gayrimüslim hekimlerin Askeri Tıbbiye'deki etkisini kırmaya yönelik olarak Dr. Aziz Bey, sembollerini Arap alfabesinin harfleriyle gösterdiği bir sistem önermiş, Kimyager Derviş Paşa'yı Latin harfli sembollerini kullandığı için eleştirmiştir. Bu bölümde, *Kimya-yı Tıbbi*'den kimyasal formül ve denklem örnekleri ile, bunların Latin harflerine çevirileri bir arada verilmiştir (s. 94-100, Levha 3.1-3.7).

Dördüncü bölümde, *Kimya-yı Tıbbi*'de yer alan 16 laboratuvar aleti tanıtılır. Dölen, bunların genel olarak kimyasal maddelerin elde edilmesinde kullanılan aletler olduğuna dikkat çeker. Ayrıca, Wurz, 1864 tarihli *Chimie médicale* adlı eserinde spektral analize çok az yer verirken, Aziz Bey'in aynı konuya geniş yer verdiğini belirtir. Dölen, Kıırlmılı Aziz'in Wurz'un kitabından alarak yayınladığı güneş ışığının, alkali ve toprak alkali metallerin emisyon spektrumlarını gösteren renkli levhaların Türkiye'de yayınlanan ilk spektrum görselleri olduğunu vurgular.

Kimya-yı Tıbbî'deki spektral analiz levhaları. Emre Dölen, *Türkiye'de Modern Kimyanın Öncülerinden Kırımlı Dr. Aziz Bey (1840-1878)*, 141.

Okuyucunun burada dikkatini çeken husus, Aziz Bey'in aletlere verdiği isimlerdir. Bunların çoğu Arapçadır. Örneğin *ateşdân-ı devvarü'l-leheb* (kubbeli fırın), *inbik*, *hamam* (*hamam-ı reml*, *hamam-ı yabis* vs.), *havz* (*havz-ı zibak*), *res-i gaz*, *mehaz*, *muhbir* (*muhbir-i müderrec*), *matara*, *mutavvil*, *miyar şişesi*, *nâkus*. İki aletin adı (*balon* ve *karni*) Fransızca, ikisinininki (*pota* ve *şişe*) Farsça'dır. Türkçe tek alet ismi (boru) vardır. Bu da Türkçeleşme akımı çerçevesinde çeviri yapan Osmanlı hekim veya kimyagerlerinin, terminoloji söz konusu olduğunda Avrupa dillerinden terimleri çevirirken Arapça ve Farsçaya kuvvetle bağlı kaldıklarını gösterir. Spektroskop için önerdiği terim *tayfbin* ve mikrometre için önerdiği *mıkyâs-ı asgâr* terimleri Türkçe değil, Arapça'dan türetilmiştir. Dolayısıyla, Kırımlı Aziz'in spektral analiz ve diğer konularda Türkçe terimler türettiği ifadesi sorgulanmalıdır.

Kitabın faydalı bir yönü de ekleridir. Eklerde, Kırımlı Aziz ile ilgili Osmanlıca üç metnin (Dr. Aziz'in nutku ile *Kimya-yı Tıbbî*'den aletler ve spektral analiz bölümleri) Latin harflerine transliterasyonu yanında spektral analiz ve Bunsen beki hakkında kısa tarihçeler verilmiştir. Kitap, doğal olarak Kırımlı Aziz'in yayın listesini içermektedir. Listedeki onun *Mecmua-i*

Fünun'da ıskat-ı cenin (kürtaç), intihar ve balinalardan elde edilen güzel kokulu maddelerle ilgili yazıları olduğunu öğreniyoruz.

Okuyucu kitabı bitirdiğinde, Kırımlı Aziz Bey'in bilimde yenilikleri izleyen bir yazar olduğunu anlamaktadır. *İlm-i Emraz-ı Umumiye*'de "tartışmalı konularda hangisi deney üzerine kurulu ise onu aldığı, henüz kitaplara geçmemiş olup dergi ve gazetelerde yayınlanmış makaleleri de gözden geçirdiğini" bildirmesi onun bu yönünü kanıtlar. Dölen'in bu kitabı, bir bilim dalının tarihini araştıranların, o dalda sağlam teknik bilgiye sahip oldukları takdirde güvenilir çalışmalar ortaya koyduklarının bir kanıtı olarak görülebilir. Dölen'in, incelenmesini tıp tarihçilerine bıraktığı *İlm-i Emraz-ı Umumiye*'nin de aynı yetkinlikle ele alınmasını ümit ederiz.

